

**ПСИХОПАТОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ “КАТА”
В РОМАНІ ІВАНА ФРАНКА “ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ”
ТА ДРАМИ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА “ГРІХ”**

Н. В. Кобзей

*Івано-Франківський національний медичний університет;
кафедра мовознавства; 76018, м. Івано-Франківськ, вул. Бандери, 77;
тел. +380 (342) 52-10-16; e-mail: nata.kobzey.if@gmail.com*

У статті звертається увага на поетикальну значущість образів психопатологічних типів у творчості І. Франка та В. Винниченка, на основі яких простежується процес еволюції характеротворення персонажів у напрямку від соціально-психологічних типів до суто психологічних.

Ключові слова: *поетика, психологізм, методологічні засади, натуралізм, неонатуралізм, “психологічний натуралізм”, позитивізм, “філософія життя”.*

Питання психологізму в українській літературі кінця XIX – початку XX століття завжди цікавили і цікавлять як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. М. Жулинський, Д. Наливайко, Л. Мацевко-Бекерська, М. Кодак, В. Панченко звернули увагу на ідейно-тематичні, композиційні, образні зміни в літературі, спричинені впливом психологізму. І. Денисюк навіть назвав психологізм “вибуховою силою”, яка розірвала старі письменницькі форми. Однак, попри таку зацікавленість літературознавців зазначеною темою, цілий ряд питань залишається малодослідженим, потребує детальнішого аналізу, переосмислення та доопрацювання. Те ж саме стосується й творчості І. Франка та В. Винниченка, на еволюції естетичної свідомості яких можна простежити зміни не лише в літературознавстві й естетиці, але й у політичних і психологічних віяннях епохи. Тому вважаємо, що окреслена нами проблема нова, актуальна і своєчасна, а, отже, потребує негайного вирішення.

Мета статті – з’ясувати вплив провідних світових психоаналітичних течій зламу століть на формування характерів персонажів літературних творів І. Франка та В. Винниченка.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- виявити основні методологічні настанови, які стали визначальними для інтерпретації психологізму в художній творчості названих письменників;

- простежити вплив “філософії життя” та вчень З. Фрейда на формування характерів персонажів неонатуралістичних творів В. Винниченка;

- провести порівняльний аналіз Франкового психопатологічного “ката” Стальського та Винниченкового – Сталинського.

Інтерпретація проблеми психологізму в літературі залежить від багатьох чинників: це і жанрово-родова специфіка літературного твору, й особливості історичної епохи, і, безперечно, індивідуальна майстерність автора. “Секрет психологічної творчості” І. Франка криється у методологічних засадах філософії позитивізму з його положенням про детермінованість людської поведінки дією “раси”, “середовища” та “моменту” і дарвінізму із теорією природного відбору та боротьби за існування. У творчості ж В. Винниченка втілено унікальну систему синтезованих надбань натуралістичного мистецтва кінця XIX ст. і новітніх підходів до розгляду психологічної сутності людської природи, що належать XX ст.

Кожним твором класики натуралізму доводили соціальну зумовленість особистості, адже “фізіологічна Людина” не є вільною за своєю природою. Завжди і скрізь її підстерігають погана спадковість, несприятливі умови життя та праці, важке соціальне становище, голод, постійні поневіряння у пошуках роботи і кращої долі. У статті “Влада землі в сучасному романі” І. Франко звертає увагу на те, що на кожному кроці людина “залежить від тисячі сторонніх впливів, від успадкованих інстинктів своєї раси, від виховання, суспільного становища, лектури, заняття, від впливу людей і природи” [8, т. 28, с. 182]. Тому досить часто український письменник може дозволити собі виправдати ті чи ті “переступи” чи злочини персонажів, мовляв, в усьому винен фаталізм людського існування. Взагалі, тема злочину, кари і покути дуже близька для І. Франка. Спостереження за розвитком характерів його персонажів-злочинців дозволили Аллі Швець класифікувати художні типи переступників І. Франка в залежності від їхньої психічної організації, характеру та мотиваційної сфери поведінки. Дослідниця виділяє тип злочинця-месника, меркантильний, розбійницький, імпульсивний, ситуативний, патологічний і садистичний, або деструктивний типи, відносячи до останнього Валер’яна Стальського – одного із головних персонажів Франкового роману “Перехресні стежки”. На її думку, “деструктивний інстинкт Стальського виявляється в його ірраціональній ненависті, яка, в характері цього домашнього тирана набуває універсального, абсолютного спрямування, переростаючи в явище соціальної агнозії. Він лицемірно топче все, що не підпадає під його життєву філософію... Найжорстокіші експерименти Стальський проводить у своєму шлюбному житті, виявляючи садистичне ставлення до дружини. Він тільки тим і живе, що придумує різні способи знущання над жінкою, зробивши її безпомічною жертвою власної сваволі” [9, с. 349-350]. Як бачимо, такий яскравий психологічний тип І. Франка суттєво дисонує із образами вимріяних героїв і подій у творах письменників-ідеалістів. Адже людина натуралістів повинна бути самодостатньою, індивідуальною, неповторною, позбавленою найменших ознак типізації чи шаблонності.

У перші десятиліття ХХ століття в літературі домінують інші світоглядні орієнтири, ніж у часи Еміля Золя та Івана Франка. Методологічні засади філософії позитивізму поступово відходять на задній план, поступаючись «філософії життя», провідними представниками якої в різних країнах стали А. Бергсон, В. Дільтей, Г. Зіммель, Ф. Ніцше, О. Шпенглер та інші. Тому-то Володимир Винниченко як репрезентант індивідуального варіанта неонатуралістичної концепції в українській літературі у зображенні головних персонажів своїх творів дотримувався дещо інших правил, не відкидаючи, однак, “вимог” фізіологічного підходу Е. Золя.

Характеристику психологізму як окремого складника поетикальної системи натуралістичних творів В. Винниченка потрібно розглядати в контексті провідних світових психоаналітичних течій ХХ століття. Найпоширенішими в цей період були вчення З. Фрейда, К. Юнга, Е. Фромма та багатьох інших мислителів, які істотно впливали на інтегрований розвиток психології, соціології, з одного боку, та мистецтва, літератури – з іншого. В. Винниченко теж довгі роки жив і працював за кордоном, а отже, перебував у єдиному, спільному із зазначеними філософами та психологами інтелектуальному середовищі. Тож нічого дивного немає в тому, що психологізм у творчості письменника синтезувався із виражальними можливостями поетики неонатуралізму. В. Панченко, досліджуючи творчість В. Винниченка, одним із перших підмітив цей потужний вплив психоаналізу на літературну творчість і світогляд письменника: “Якщо З. Фрейд досліджував статевий потяг (лібідо) як могутній та універсальний чинник людської поведінки, якщо в “Нарисах із психології сексуальності” він брав під мікроскоп, так би мовити, “біологію любові”, то А. Бебеля “статева” проблематика цікавила передусім з т. з. соціалістичної реорганізації суспільства. Винниченко-художник виявляв інтерес і до одного, і до другого” [6, с. 59].

Між психоаналізом З. Фрейда та неонатуралізмом В. Винниченка, на наш погляд, є очевидні точки дотику. Фрейд у психології, а Винниченко в літературі намагалися дослідити природу людини шляхом вивчення мотиваційних чинників її поведінки й аналізу впливу культурного та соціального середовища на формування її характеру. Психоаналітики, як і натуралісти, спиралися на дані природничих наук і дотримувалися “біологічного стилю мислення” [7, с. 85]. І ті, й інші вважали, що діями і вчинками людини головно керують інстинкти. Інша річ, що З. Фрейд основними вважав два інстинкти: сексуальний і самозбереження, причому останньому письменник не надавав аж надто важливого значення. Для натуралізму Золівського штибу інстинкт самозбереження був найбільш цікавим. Саме в контексті теорії вічної боротьби за існування слід прочитувати й натуралістичний фаталізм, зображення приреченості нікчемних спроб людського організму перебороти несприятливі умови свого жалюгідного існування. Інколи складається враження, що єдино мож-

ливий вихід для героя класичного натуралістичного твору в стилі Емілі Золя – скоритися долі й намагатися вижити. Так, головна героїня “Перехресних стежок” І. Франка Регіна десять років терпить знущання і кпини ненависного їй чоловіка. Вона навіть не намагається чинити опір своєму мучителю, змирившись із образом безпомічної жертви. Та і сам Стальський відчуває приреченість свого становища, адже його життєві позиції і соціальний статус не дозволяють йому просто розлучитися з дружиною, звільнивши її і себе від постійного напруження й агресії.

Засади ж Винниченкового вітаїзму більше зорієнтовані на мотиваційну значущість сексуального інстинкту або лібідо, що, за Фройдом, означає психічну енергію, “яка лежить в основі всіх сексуальних проявів індивіда, сила, що кількісно змінюється, і якою можна вимірювати всі процеси та перетворення у сфері сексуального збудження” [7, с. 85]. Саме “інстинктом життя” одержимі Винниченкові “духи, що тіло рвуть до бою”, його “нескорені” персонажі на зразок Франкового Вічного Революціонера (глибоке інтелектуально-духовне, а не вульгарно-соціологічне тлумачення такого типу образів пропонує О. Слоньовська у монографії “Слід невловимого Протея”), які все своє життя змагаються із примхливою долею, долаючи приреченість і фаталізм людського існування.

Показовим у цьому плані є образ майже однофамільця Франкового персонажа “Перехресних стежок” Стальського – підполковника Сталинського, героя драми В. Винниченка “Гріх”. У образі Винниченкового “ката” ми маємо справу із так званим “психічним” або “психологічним” натуралізмом, коли гниль і зіпсуття виявляється вже не в реаліях зовнішнього середовища, а в душах персонажів. Стальський і Сталинський, на нашу думку, доволі подібні психологічні типи, що тяжіють до садомазохізму. Для досягнення певної мети вони не гребують жодними засобами, через що заслужили собі серед оточуючих не вельми хорошу славу. Промовисте прізвище – Каїн, – дане Сталинському його ж колегами, відповідало змісту підлої поведінки службовця, який, скажімо, досить часто вдавався до антигуманних способів допиту свідків. Він, зокрема, “запрошував” людину в кабінет і починав вести з нею “неофіційні” бесіди, відвертав увагу співбесідника “душевними” розмовами і потрохи “витягував” із неї потрібну інформацію: “Хіба це офіцер как офіцер? Це диявол. Верно, диявол. Нечистий дух... Тетот не довольний допросом, не довольний тим, що чоловік сидить у тюрмі год, два, три, що, може, здоров’я потеряв. Йому наплювать. Що йому допрос? Йому душу свою давай. Понімаєш? У душу йому нада залізти, сковирнуть її, обплутать, обснувать, як паукові. От що йому нада” [1, с. 495].

Для певності слідчий садовив у свою шафу “надійну” людину, яка, відчувши що в’язень “на мазі”, повинна була дослівно записувати їхню розмову. Або застосовував доволі дієвий психологічний тиск на арештованого, погрожуючи впливом на його родичів, близьких людей, сорат-

ників: “Але, по правді, ваша жіночка мені більше подобається... Я її трошки обняв, а вона зараз же зовсім по-дитячому сміятись почала. Хе-хе-хе. *(Пильно дивиться, жде, іншим тоном)*. А правда, з мене немудрий жандарм? Ви собі сидите й думаєте: якими дурницями хочете розсердити мене, щоб моя жінка та під обіймами поганого жандарма засміялась. Правда, так думаєте? Але, я вам скажу, буває, що й сміються, буває, ви не думайте. Може, не зовсім хочеться сміятись, а коли треба... Розумієте, т р е б а – то і з жандармами сміється. І не тільки сміється, а буває дещо й більше. В жінок це буває. У них серце м'якше, більше. Вона готова свою честь ради коханого в жертву принести. А ваша дружина, здається, любить вас дуже? Га?” [1, с. 500].

Знайомі Стальського теж із обережністю ставилися до улесливого і люб'язного канцеляриста. Є. Рафалович, пригадавши собі жахливу картину садистичного знущання Стальського над котом, подумки називав його “скотиною в людській подобі”.

Впадає у вічі й схожість мовно-стилістичної манери спілкування Стальського і Сталинського. Це використання пестливих слів і звертань, які зовсім не “гладять”, а “ріжуть”, надто лагідний тон розмови, крізь який невільно пробивається схидний смішок, перенасичення мовлення персонажів завбачливими перепрошеннями та запитаннями. Заманивши в пастку головну героїню драми “Гріх”, Винниченків підполковник нахабно втішається становищем своєї жертви: “От подивіться, будьте ласкавенькі. Бачите? Хто це такий? Га? Пізнаєте? Оце ви, моя хороша. О, ось це. Так. А ось це – полковник Сталинський, себто ваш покірний слуга. Ви у мене в кабінеті. Пригадуєте собі? От і капелюшок той, що ви після тюрми купили. Ще й вуалька,.. щоб не впізнали, коли до мене йшли. Це тоді, як друкареньку мені видавали. Пам'ятаєте?.. А от друга. Це тоді, як видали Михася Середчука. Це трошки пізніше” [1, с. 525].

Не випускає будь-якої нагоди познущатися над дружиною й Стальський І. Франка: “Слухай, Регінко,... а я й забув тобі сказати... А, властиво, не забув, а навмисно не хотів, щоб зробити тобі несподіванку, ха, ха, ха! У нас нині сімейне свято. Забула, яке? Десяті роковини нашого першого зближення. Пам'ятаєш? Ну, ну! От я й подумав: давай відсвяткуємо сей пам'ятний вечір!... Прошу, жіночко, не хмірся!” [8, т. 20, с. 260].

Безневинні на перший погляд балачки персонажів – це старанно спланована й обдумана система заходів, спрямованих на приниження, розчавлення, знищення обраної ними жертви.

Обидва персонажі вважають, що мають повне моральне право розпоряджатися життям інших індивідів. Полковник Сталинський досхочу насолоджується своєю владою над Марією: “Ви – моя, зіронько, з голови до ніг, з душею, з серцем, із тілом, тепер і навіки. Розумієте, хороша моя? Ви навіть померти без моєї згоди не можете. О, не дурно ж ви револьвера в столику тримаєте. Очевидячки, щоб застрелитись? Правда? А

я от не дозволю застрелитись, і не застрелитесь” [1, с. 524]. Як не дивно, але й Валер’ян Стальський, затіявши небезпечну гру, не може натішитися з того, що жертва “впіймалася” йому “на гачок”: “Від сьогодні я маю тебе в руках, ось що головне. Від сьогодні мусиш так скакати, як я заграю” [8, т. 20, с. 244].

І все ж, незважаючи на цілу низку спільних ознак, між образами Стальського і Сталинського варто провести межу, яка б чітко розмежувала суто натуралістичний психологічний тип персонажа від неонатуралістичного. Адже у творчості Володимира Винниченка простежується еволюція характеротворення його персонажів у напрямку від соціально-психологічних типів до суто психологічних. Цьому сприяла вітаїстична філософська основа письменникового неонатуралізму, яка дозволяла розширити детермінізм людської поведінки, не обмежувати його дією позитивістських чинників «раси» та спадковості. Класики натуралізму вишукували причини психопатології своїх персонажів у надрах їхніх родинних зв’язків. Діючи як істинні науковці, вони відслідковували генетичні нахили своїх героїв, як це робив, скажімо, Золя у низці романів про “Ругон-Маккарів” та ще задовго до нього Бальзак у “Людській комедії”. Алла Швець стверджує, що “патологічну схильність Стальського увиразнює його експозиційна характеристика: огидлива сцена катувань нещасного kota за те, що вкрав у нього шмат ковбаси. Цей вчинок Стальського, – на думку дослідниці, – по суті, прогнозує майбутню еволюцію характеру натхненного мучителя з природи” [9, с. 350]. Як виявилося, Регіна Стальська теж зовсім не випадково терпіла знущання чоловіка. Просто благовірний помстився їй за звільнення служниці, з якою, на відміну від жінки, любив проводити вільні вечори. Модерністи ж нового часу зображали психопатологічні типи як самодостатні в кожному окремому творі, безвідносно до причин виникнення та закріплення на генетичному рівні роду. У Винниченковому неонатуралізмі тема психопатології виникає на синхронному зрізі, письменника не цікавить звідки у його героя взялися психічні розлади. Головне його завдання – дослідити, як вони (розлади) проявляються на психологічному рівні і на що перетворюються у відокремленому кадрі сьогоднішнього дня.

Література

1. Винниченко В. Вибрані п’єси / В. Винниченко. – К.: Мистецтво, 1991. – 605 с.
2. Есин А. Психологизм русской классической литературы / А. Есин. – М.: Просвещение, 1988. – 176 с.
3. Золя Е. Собрание сочинений в 26 т. / Е. Золя. – Москва, 1966.
4. Кодак М. Поетика як система. Літературно-критичний нарис / М. Кодак. – К.: Дніпро, 1988. – 159 с.
5. Наливайко Д. Проблема натуралізму в українській літературі // Літературознавство: Матеріали III конгресу Міжнародної асоціації українців

- стів / Д. Наливайко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 347 с.
6. Панченко В. “Проблема статі” в художній інтерпритації В. Винниченка (на матеріалі оповідань “Момент”, “Рабині справжнього”, “Чудний епізод”) // Наукові записки: Випуск 15. Серія: Філологічні науки (Українське літературознавство) / В. Панченко – Кіровоград: РВГ ІІ КДПУ ім. В. Винниченка, 1998. – С. 53-70.
7. Філософія: навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2006. – 455 с.
8. Франко І. Зібрання творів: У 50 тт. / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1976-1986.
9. Швець А. Психотип злочинця у прозі Івана Франка / А. Швець // Іван Франко – майстер кримінального читива: збірник/ – Львів, 2006. – С. 339-356.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 24.12.2014 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Луцак С.М.,
д.ф.н., професором Михидою С.П. (м. Кіровоград)*

**ABNORMAL PSYCHOLOGY APPEARANCE “EXECUTIONER”
IN NOVEL OF IVAN FRANCO “CROSS PATHS” AND DRAMA
OF VOLODYMYR VYNNYCHENKO “A SIN”**

N. V. Kobzey

*Ivano-Frankivs’k National Medical University; linguistics department;
76018, Ivano-Frankivs’k, Bandera str., 77; ph. + 380 (342) 52-10-16;
e-mail:nata.kobzey.if@gmail.com*

In the article attention is paid to the poetic meaning of the psychopathologic characters in Franko’s and Vynnychenko’s creative work on the basis of evolution process of social and psychologic alone.

Key words: *poetics, psychologism, metodological principles, naturalism, neonaturalism, positivism, “life philosophy”.*